

Andrzej Rozwałka*

Zaginiony krajobraz. Rola dawnej kartografii w badaniach archeologicznych minionych przestrzeni kulturowych. Wybrane przykłady z codziennej praktyki

Lost landscape. The role of old cartography in archaeological research of past cultural space. Selected examples from everyday practice

The article describes several examples of vanished elements of the cultural landscape (manor houses in Brzostówka and Gołąb-Kolonia, a castle in Kamionka, a stronghold in Uhrusko) in the area of the present Lubelskie Voivodeship. A specific example, located to the north-east of the Lublin region was also presented, i.e. Władczyce village near Breść nad Bugiem. The village was within the Polish-Lithuanian state (the Polish-Lithuanian Commonwealth) in the times of Jagiełło, but today outside Poland, where a fake location document of the town Luboml was created (as signed by King Władysław Jagiełło). Moreover, in all considered cases, a significant role of historical maps was indicated.

KEY WORDS: Poland, Lublin Province, lost cultural landscape, role of old cartography in archaeological research

Submission: 18.08.2018; acceptance: 13.12.2018

I właśnie w tym momencie rozkładając mapę o dwa kroki od zapakowanych w celofan kanapek przeżył drugie w swoim życiu odkrycie estetyczne. Mapa była niezwykła, doznał takiego wstrząsu, że ogarnęły go dreszcze. Nigdy w życiu nie widział czegoś równie wspaniałego, równie pełnego emocji jak ta mapa (...). Esencja nowoczesności, naukowego i technicznego pojmowania świata, łączyła się w niej z esencją życia zwierzęcego. Rysunek był finezyjny i piękny, absolutnie klarowny, z organicznym kodem kolorystycznym. Ale w każdym z miasteczek i każdej z wiosek o nazwach zapisanych w różny sposób, zależnie od ich wielkości, tętniło, buzowało życie dziesiątek istnień ludzkich, dziesiątek lub setek dusz, z których jedno zasłużyło na potępienie, inne na życie wieczne.

Michel Houellebecq¹

Archeolog, niezależnie od badanego okresu czy epoki, staje często wobec trudnego do rozwiązania problemu rekonstrukcji krajobrazu kulturowego. Wedle współczesnej taksonomii dyscyplin naukowych możemy powiedzieć, że chodzi tu o tzw. architekturę krajobrazu (Z. Borcz 2001; O. Kania 2017)². Archeologia okresu późnego średniowiecza i nowo-

żytności, w porównaniu z wczesnym średniowieczem i czasami pradziejowymi, niewątpliwie dysponuje znacząco większym zasobem źródeł materialnych, pisanych, ikonograficznych i kartograficznych. Jednakże, jeśli weźmiemy pod uwagę skalę rozwoju (ewolucji?, postępu?) kultury materialnej i relacji społeczno-kulturowych to może się okazać, że problematyka rekonstrukcji struktur przestrzennych z przeszłości, z czasów nam relatywnie bliskich, będzie o wiele bardziej złożona niż śmiałe wizje dotyczące pradziejów. Dołączając się do dyskusji będącej pokłosiem seminarium w Instytucie Archeologii

¹ Michel Houellebecq, *Mapa i terytorium*, przekład B. Geppert, Grupa Wydawnicza Foksal, Warszawa 2005, s. 46–47.

² Z. Borcz 2001, s. 60: *W naukach geograficznych i biologicznych krajobraz ujmowany jest jako pojęcie przyrodnicze, natomiast architektura, urbanistyka i planowanie przestrzenne traktują go jako zespół cech zewnętrznych, widokowych. W tym ostatnim ujęciu można określić krajobraz jako fizjonomię naturalnie ograniczonych powierzchni ziemi, przyjmowanej jako synteza, zarówno elementów przyrodniczych, jak i powstałych w wyniku działalności człowieka. W zależności od stopnia tych zmian rozróżniamy kilka rodzajów krajobrazu: od pierwotnego i naturalnego, poprzez najczęściej spotykany krajobraz kulturowy harmonijny, zachowujący jeszcze pewną równowagę, po kulturowy dysharmonijny – a więc zdegradowany – wymagający złożonych działań rekultywacyjnych; dobrym przykładem włączania również wyników badań archeologicznych w studia archeologii krajobrazu jest cza-*

pismo Zakładu Architektury Krajobrazu Uniwersytetu Rzeszowskiego „Topiarius. Studia krajobrazowe”, gdzie przedstawiono przypadek Ślaskowa, jednego ze średniowiecznych miast śląskich z zachowanym pierwotnym układem urbanistycznym. Autorka, na podstawie analizy dostępnych źródeł, w tym i archeologicznych, określiła stan zachowania elementów architektonicznych będących dowodem działalności duchowieństwa krakowskiego w początkach wieku XIII, a także dalsze przeobrażenia architektury miejskiej na przestrzeni wieków (O. Kania 2017).

i Etnologii PAN w Warszawie³, pragnę dodać kilka przykładów z Lubelszczyzny, gdzie mamy niewielki zasób źródeł kartograficznych sprzed XIX wieku⁴, który może dopomóc w rekonstrukcji obrazu osadnictwa z czasów staropolskich. W wieku XIX, w odróżnieniu od Galicji, w Królestwie Polskim (kongresowym) nie powstawały plany katastralne, obecnie niezwykle przydatne w badaniach naukowych (zob. J. Wolski 2002), lecz plany dóbr ziemskich, które miały głównie na celu ustalenie własności hipotecznej i podstaw do uzyskania kredytu na wsie i folwarki, a rzadko kiedy, i to zazwyczaj w skromnej postaci, występowały elementy topografii terenu czy zabudowy poprzedzającej wiek XIX (por. H. Bartoszewicz 2004). Stąd też wydana w 1801 roku mapa A.M. von Heldensfelda jest zasadniczym źródłem kartograficznym dla ziemi lubelskiej do badań naukowych, bowiem jest to przede wszystkim mapa, która przedstawia stan osadnictwa i zalesienia z końca XVIII wieku⁵. I to na tej, przede wszystkim, podstawie przedstawimy lubelskie przykłady zaginionych dwóch dworów i zamku.

ZAGINIONY DWÓR W BRZOSTÓWCE (GM. SERNIKI, POW. LUBARTOWSKI)

W celu weryfikacji terenowej pod kątem zaginionych lub nieistniejących dworów i zamków historycznej ziemi lubelskiej, wiosną 2011 roku autor wraz z ekipą studentów Instytutu Archeologii UMCS przeprowadził badania powierzchniowe⁶. Pierwszy przykład dotyczy zespołu dworsko-folwarcznego w Brzostówce, dawniej Brzostowa Wola – własność królewska.

³ „Multidyscyplinarne badania nad przeszłością”, Seminarium I: Źródła. Panel III. *Przeszłość i przestrzeń (Mapa jako źródło)*. Moderator dr hab. Dariusz Główna, prof. IAE PAN, wystąpienie wprowadzające dr hab. Bogumił Szady, prof. IH PAN, uczestnicy: prof. dr hab. Wojciech Iwańczak (Instytut Historii UJK), dr hab. Andrzej Janeczek, prof. IAE PAN (Instytut Archeologii i Etnologii PAN), dr hab. Andrzej Rozwałka, prof. UR (Instytut Archeologii UR). Dziękuję pomysłodawcy Seminarium Panu dr. Karolowi Kollingerowi za zaproszenie do udziału w Panelu III *Przeszłość i przestrzeń (Mapa jako źródło)*.

⁴ Do dzisiaj, podstawową mapą dla obszaru historycznego województwa lubelskiego sprzed XIX wieku jest dzieło Karola de Perthées, *Mappa szczegulna województwa lubelskiego*, skala 1:225 000, Paryż, ok. 1806 r. (druk mapy). Mapa ta jest w niewielkim stopniu przydatna do badania osadnictwa i zmian krajobrazowych. Warto jednakże dodać, że jej twórca stosował jak na owe czasy nowoczesną metodę zbierania informacji do celów kartograficznych, korzystając z „Ankiet parafialnych”, które dostarczały (...) *bezpośrednio z terenu opisowe dane topograficzne, składające się na obraz geograficzny każdej parafii, a te były niezbędne do rozpoczętych w kraju prac nad szczegółowymi mapami diecezji oraz województw* (W. Wernerowa 2003, s. 165). „Ankiety parafialne”, poza samą mapą, są cennym źródłem do badań osadniczych i krajobrazowych.

⁵ Anton Meyer von Heldensfeld, *Karte Westgalizien*, 1801, skala 1:28 800, Wien, Österreichisches Staatsarchiv – Kriegsarchiv. W 1951 roku ukazał się obszerny artykuł wybitnego geografa Henryka Maruszczaka na temat zalesienia województwa lubelskiego w latach 1830–1930, jednakże nie uwzględniał on mapy Heldensfelda, która to nie była jeszcze dostępna polskim badaczom (zob. H. Maruszczak 1951).

⁶ Przykłady w Brzostówce i w Kolonii Gołąb przedstawiłem w szerszym kontekście problematyki zaginionych dworów i zamków na obszarze historycznego województwa lubelskiego (A. Rozwałka 2017, s. 295–317).

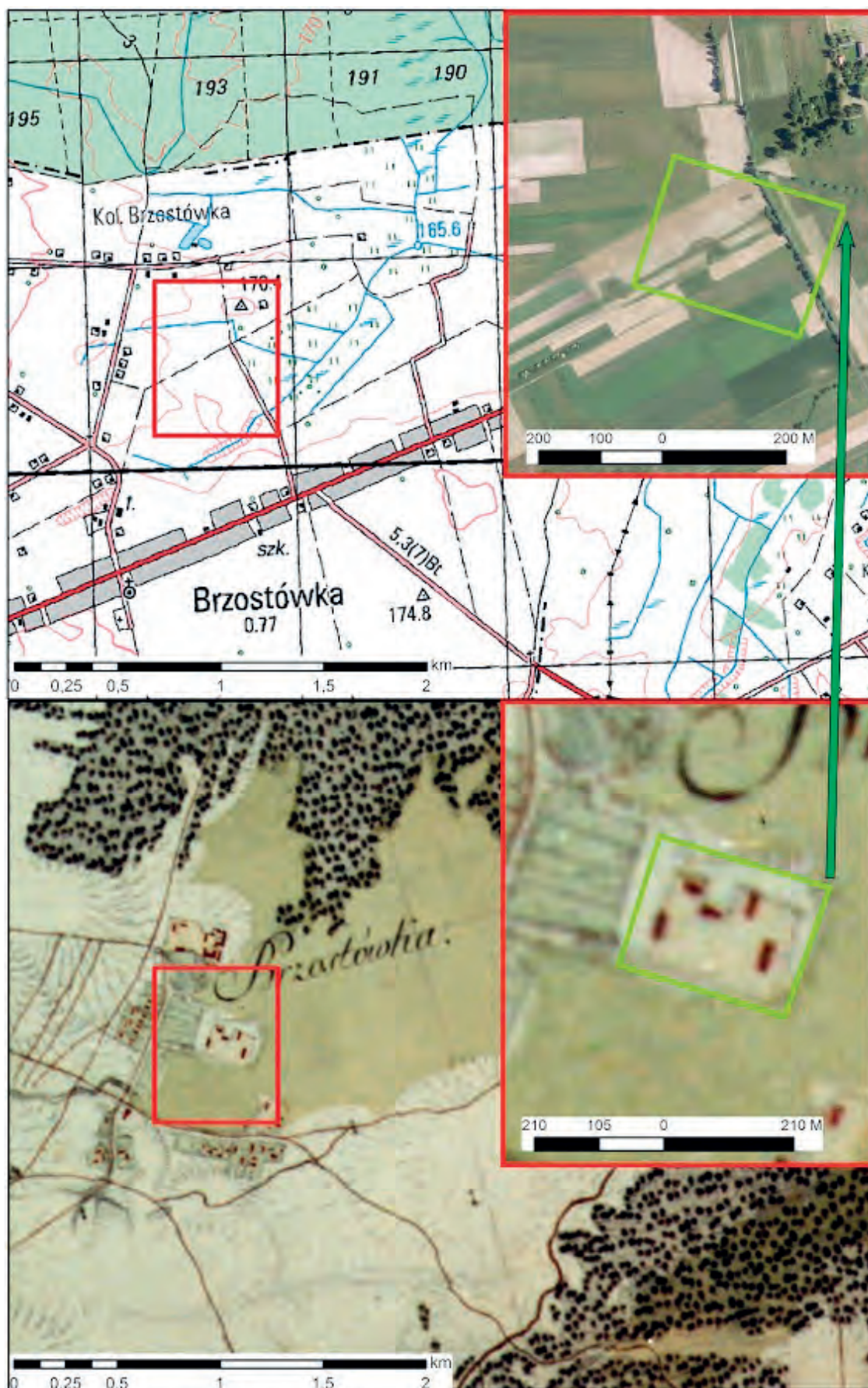
W roku 1530 Zygmunt I nadał tej wsi przywilej lokacyjny na wójtostwo z 3 łanami (S. Kuraś 1983, s. 40). W 1565 roku istniał tu folwark (Lustracja 1565, s. 65–66; SGKP, s. 422)⁷. Mimo, że w Lustracji z 1565 roku mamy dość dokładny opis dóbr i ich granic, to strukturę całego założenia możemy rozpoznawać przede wszystkim na podstawie mapy A.M. von Heldensfelda (ryc. 1)⁸. Na terenie potencjalnego występowania dworu i folwarku przeprowadzono badania powierzchniowe. Znalezione zabytków ruchomych, przede wszystkim fragmentów kafli piecowych i naczyń szklanych, wskazują, że dwór i jego zaplecze istniały co najmniej od XVII wieku. Dokładnie zlokalizowano miejsca usytuowania dworu i spichlerza dworskiego (ryc. 2). Do dzisiaj widoczne są fragmentarycznie relikty sklepienia spichlerza, niestety ich kontekst terenowy uwidacznia dramatyczny, zarówno z punktu widzenia naukowego, jak i konserwatorskiego, obraz wykorzystania wnętrza i otoczenia zabytku przez współczesne śmietnisko (ryc. 3).

POZOSTAŁOŚCI ZESPOŁU DWORSKO-PARKOWEGO W KOLONII GOŁĄB (GM. MICHÓW, POW. LUBARTOWSKI)

O przestrzennym programie zespołu dworsko-parkowego w Kolonii Gołąb możemy dowiedzieć się jedynie z mapy Heldensfelda (ryc. 4). Ekspedycja terenowa będzie jednak nieudana, jeśli dokładnie nie spenetrujemy obszaru potencjalnego występowania poszczególnych części zespołu dworskiego, bowiem współcześnie obszar ten jest zabudowany obiektami gospodarstwa wiejskiego. Tylko obejście całości umożliwi spostrzeżenie resztek dawnego zespołu w postaci dwóch niewielkich stawów (sadzawek?) i kilku drzew dawnego parku dworskiego (ryc. 7). Celnie więc zauważają badacze parków wiejskich Lubelszczyzny, że *Niejednokrotnie zachowane resztki zieleni parkowej są jedynymi wskaźnikami istniejącego tutaj dawniej ośrodka dworskiego, jego usytuowania w terenie i wykładnikiem jego funkcji obronnej lub reprezentacyjnej* (D. Fijałkowski, M. Kseniak 1982, s. 19). W końcu weryfikacji terenowej (badań powierzchniowych w ramach AZP), jeżeli uzyskamy zgodę i przychylność współczesnych właścicieli, odsłonią się przed nami zachowane pod budynkiem gospodarczym relikty piwnic dawnego dworu (ryc. 5–6). Dokładną chronologię podziemnej części, jak również poziomów użytkowania, zarówno wewnątrz, jak i na zewnątrz dworu, mogą wyjaśnić jedynie badania archeologiczno-architektoniczne. Zastosowanie przed tym metod bezinwazyjnych (np. georadaru) w oparciu o „uwspółcześnioną” mapę Heldensfelda, stwarza szansę lokalizacji poszczególnych elementów całego założenia dworsko-parkowego. Istotnym wsparciem dla badań archeologicznych byłyby analizy przyrodnicze dawnych stawów i pozostałości drzew dworskiego parku.

⁷ Lustracja 1565, s. 65–66: folwark, 46 kmieci na 13 łanach, 8 zagrodników; SGKP, s. 422: Brzostówka, wieś i folwark, w 1827 roku 56 domów, 280 mieszkańców.

⁸ Warto zaznaczyć, że Heldensfeld w tym przypadku, jak przy wielu innych zespołach zabudowy folwarcznej, umieszczał nazwę *E Hof* – co znaczy *einzügung Hof*, czyli folwarczny dwór lub dziedziniec.

Ryc. 1. Brzostówka (gm. Serniki, pow. lubartowski, woj. lubelskie) na mapie A.M. von Heldensfelda z 1801 roku, współczesnej mapie topograficznej i zdjęciu satelitarnym (wg A. Rozwałka 2014, z uzupełnieniami K. Dzika)

Abb. 1. Brzostówka (Gde. Serniki, Kr. Lubartów, Woiwodschaft Lublin) auf der Karte von A.M. von Heldensfeld aus 1801, auf der gegenwärtigen topografischen Karte und dem Satellitenfoto (nach A. Rozwałka 2014, mit Ergänzungen von K. Dzika)

Ryc. 2. Brzostówka (gm. Serniki, pow. lubartowski, woj. lubelskie). Widok od strony północnej na teren po dworze i spichlerzu dworskim: 1 – miejsce lokalizacji dworu; 2 – miejsce lokalizacji spichlerza dworskiego (wg A. Rozwałka 2014)

Abb. 2. Brzostówka (Gde. Serniki, Kr. Lubartów, Woiwodschaft Lublin). Blick vom Norden auf das Gebiet des ehemaligen Gutshofs und Speichers: 1 – Lokalisierungs-ort des Gutshofs; 2 – Lokalisierungs-ort des Gutshof-Speichers (nach A. Rozwałka 2014)

Ryc. 3. Brzostówka (gm. Serniki, pow. lubartowski, woj. lubelskie). Relikty sklepienia spichlerza dworskiego na tle współczesnego śmietniska (fot. A. Rozwałka)

Abb. 3. Brzostówka (Gde. Serniki, Kr. Lubartów, Woiwodschaft Lublin). Relikte des Speichergewölbes vor dem Hintergrund einer gegenwärtigen Mülldeponie (Fot. A. Rozwałka)

W POSZUKIWANIU RELIKTÓW DAWNEGO ZAMKU W KAMIONCE (GM. LOCO, POW. LUBARTOWSKI)

Pierwsza znana wzmianka o Kamionce pochodzi z roku 1415 (KZL X 155; S. Kuraś 1983, s. 94). W 1438 roku nastąpił podział dóbr dyskich między braćmi Andrzejem i Janem Tęczyńskimi, do których, dobra należała również wieś Kamionka. W wyniku tego podziału, dobra macierzyste jakie stanowiła Kamionka, przypadły Andrzejowi Tęczyńskiemu (S. Kuraś 1983, s. 94). Wedle ustaleń Feliksa Kiryka, lokacja miasta nastąpiła między 1450 a 1458 rokiem, a jego pomyślny rozwój trwał do końca XVI wieku (F. Kiryk 1972, s. 132)⁹. Według

⁹ Zastrzeżenia zgłosił w tej kwestii Ryszard Szczygieł (1974, s. 283–284), ponieważ (...) jeszcze w 1463 r. z okazji rozgraniczenia od Samoklęsk zapisano „et villis Dąbrowka et Kamionka Annae de Olesnicza parte ex altera”. Z zapisu tego wynikałoby, że osada nie miała jeszcze wtedy prawa miejskiego, co nie zaprzecza jednak prób jej umia-

Ireny Rolskiej-Boruch, w XVI stuleciu powstał zapewne zamek, który został spalony w roku 1649 przez Kozaków (I. Rolska-Boruch 1999, s. 179–180; 2003, s. 19). Niewykluczone, jak wskazuje autorka, że zamek wzniesiono za czasów panowania w Kamionce rodu Górków. Problem w tym, że w jednym z dokumentów księgi sądowej miasta Kamionki, gdzie wymienia się Andrzeja z Górki, jego siedzibę określa się jako *ad curiam [-magnifici-] illustrisacmagniflci] domini Andree de Gorka comitis*, a więc dotyczy to raczej dworu a nie zamku (KSK, s. 211 – dokument z 11 lipca 1544 roku). Należy jednak zwrócić uwagę, że nazwa *zamek* nie pochodzi z księgi sądowej Kamionki, lecz z zapisu w *Księgach grodzkich lubelskich* z 1649 roku (KGL sygn. 77, k. 622). Nie wyklucza to jednak przypadku, że mowa tu o tym samym obiekcie. Autorka celnie zauważa, że w źród-

stowienia od lat 1450–1458. Miastem była już bez wątpienia w roku 1466, kiedy to również przy okazji rozgraniczenia dóbr zapisano „*oppidum Kamionka*”.

Ryc. 4. Kolonia Gołab (gm. Michów, pow. lubartowski, woj. lubelskie) na mapie A.M. von Heldensfelda z 1801 roku, współczesnej mapie topograficznej i zdjęciu satelitarnym (wg A. Rozwałka 2014, z uzupełnieniami K. Dzika)

Abb. 4. Kolonia Gołab (Gde Michów, Kr. Lubartów, Woiwodschaft Lublin) auf der Karte von A.M. von Heldensfeld aus 1801, auf der gegenwärtigen topografischen Karte und auf dem Satellitenfoto (nach A. Rozwałka 2014, mit Ergänzungen von K. Dzik)

Ryc. 5. Kolonia Gołąb (gm. Michów, pow. lubartowski, woj. lubelskie). Współczesny budynek gospodarczy (wg A. Rozwałka 2014)

Abb. 5. Kolonia Gołąb (Gde. Michów, Kr. Lubartów, Woiwodschaft Lublin). Gegenwärtiges Wirtschaftsgebäude (nach A. Rozwałka 2014)

Ryc. 6. Kolonia Gołąb (gm. Michów, pow. lubartowski, woj. lubelskie). Piwnice dawnego dworu pod współczesnym budynkiem gospodarczym (wg A. Rozwałka 2014)

Abb. 6. Kolonia Gołąb Gde. Michów, Kr. Lubartów, Woiwodschaft Lublin. Keller des ehemaligen Gutshofs unter dem gegenwärtigen Wirtschaftsgebäude (nach A. Rozwałka 2014)

Ryc. 7. Kolonia Gołąb (gm. Michów, pow. lubartowski, woj. lubelskie). Widok od strony południowo-zachodniej na pozostałości stawów i parku dworskiego na tle współczesnej zabudowy gospodarczej powstałej na miejscu dawnego zespołu dworskiego (wg A. Rozwałka 2014)

Abb. 7. Kolonia Gołąb (Gde. Michów, Kr. Lubartów, Woiwodschaft Lublin). Sicht von der Südwestseite auf die Überreste der Teiche und des Gutshofparks vor dem Hintergrund gegenwärtiger Wirtschaftsbebauung, die an der Stelle der ehemaligen Gutshofskomplexes entstanden ist (nach A. Rozwałka 2014)

dłach lubelskich z XVI i XVII wieku główną siedzibę właściciela, w odróżnieniu od innych domów mieszkalnych, nazywano: *domem wysokim, domem wielkim, budynkiem wielkim, kamienicą, gmachem* lub *zamkiem* (I. Rolska-Boruch 2003, s. 19; por. T. Jakimowicz 1979 i L. Kajzer 1981).

Weryfikacja terenowa nie przyniosła odkrycia żadnych śladów pozostałości omawianego obiektu, ani jakichkolwiek danych, które niosłaby miejscowa tradycja bądź legenda¹⁰. Ponowna analiza mapy skłoniła do sformułowania hipotezy, że występujący na północ od kościoła parafialnego obiekt, występujący na okrągłym wyniesieniu, otoczony fosą i zamknięty dwoma potokami (?), wałami (?) na linii wschód–zachód, jest pozostałością dawnego zamku (ryc. 8). Jeśli połączymy z tym obiektem interpretację opisu z dokumentu: *Zamek murowany, dwukondygnacyjny, trójdzielny, półtora traktowy z sienią na osi; po jednej stronie sieni izba, po drugiej komory; schody na piętro* (I. Rolska-Boruch 1999, s. 179), to możemy uznać, że mamy do czynienia z tzw. kasztelem, czyli warownym domem mieszkalnym przedstawiciela władzy lub feudała (T. Jakimowicz 1979, s. 133 i n.)¹¹. Zwróćmy też uwagę na fakt, że na zachód od obiektu, w dolinie obecnej rzeki Parysówki, a dawniej Lipińskiej (S. Kuraś 1983, s. 94), występuje regularnie wytyczona enklawa zieleni. Inne przykłady na mapie Heldensfelda, poczynając od położonego kilka kilometrów na południowy wschód pałacu w Kozłowie, pozwalają sądzić, że są to zespoły parkowe lub tzw. zwierzyńce (zob. Słownik 2011, s. 302, 450).

LOKALIZACJA PIERWOTNEGO UHRUSKA

Kolejny przykład zastosowania map historycznych, ale i współczesnych – geomorfologicznych, dotyczy lokalizacji latopisowego Uhruska¹². Jako głównego źródła kartograficznego użyjemy tu mapy Wojskowego Instytutu Geograficznego z 1933 r. (dalej WIG). Zaczniemy od skromnej próby przeniesienia na tę mapę informacji z podania ludowego, opublikowanego w 1884 r., które głosi że: (...) *gród Uhrusk stał na Starym lub Nowym Stolnie lub na górze Starowiernicy – 3 wiorsty od Uhruska. Góra Starowiernica usypana na łąkach nad Bugiem; miał tam stać zamek o 100 drzwiach i katedra. Naprzeciw Woli Uhruskiej stał słup kamienny Daniela. Zachowały się resztki fundamentów, miejsce to nazywają „stołpowym”. Niedaleko stąd jest miejsce nazywane Starina i góra Cerkiewna nad Bugiem. Na Starinie znaleziono różne przedmioty miedziane a na górze Cerkiewnej rozmywanej przez Bug – kamienie i ludzkie kości. Być może był tam monastyr św. Proroka Daniela, w którym żył w 1268 książę litewski Wojszełk* (V. Płoński 1899–1901, s. 175).

¹⁰ Przeprowadzone niedawno nadzory archeologiczne w pobliżu potencjalnego miejsca występowania zamku, nie przyniosły nowych danych (M. Kubera, R. Marczak 2012; E. Banasiewicz-Szykuła, I. Gołub, W. Koman, G. Mączka, P. Zieniuk 2013, s. 50).

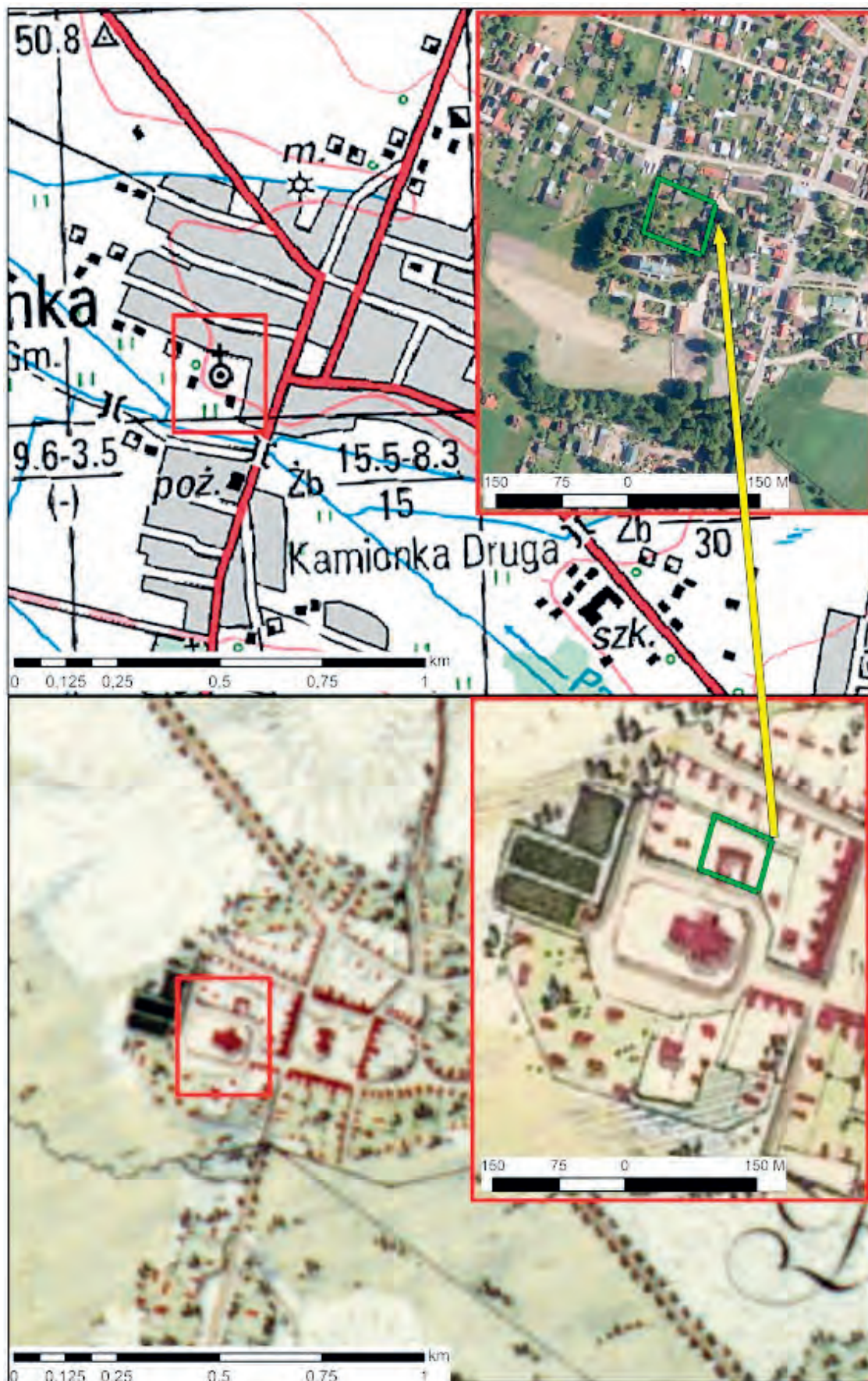
¹¹ Warto zwrócić uwagę, że w Jakubowicach Końskich (dawniej Konińskich), 12 km na południowy wschód od Kamionki, występuje podobny obiekt, jeśli chodzi o skalę wielkości, rozplanowanie przyziemia i chronologię (koniec XV – 1. połowa XVI w.). Według T. Jakimowicza jest to *kamienica murowana* (1979, s. 112–113, 188).

¹² Szczegółowo kwestię tę, nie tylko w kontekście kartograficznym, przedstawiłem w artykule *Głos do dyskusji o lokalizacji średniowiecznego Uhruska*, „Naukovii Studii”, випуск 3, L'viv–Vinniki 2010, s. 100–117.

Zakreślenie wokół XIX-wiecznego Uhruska okręgu o promieniu równym długości podanej w legendzie, wyznacza potencjalne punkty występowania obiektów wymienionych w przytoczonej opowieści. Stulno od razu można wykluczyć, bowiem występuje daleko poza obszarem okręgu (ryc. 9)¹³. Współczesna wieś Uhrusk (gm. Wola Uhruska, pow. włodawski), podobnie jak nie wymienione w tekście pobliskie Siedliszcze, mają metrykę późnośredniowieczną, o czym szerzej powiemy poniżej. Pozostają więc Góra Starowiernica i murowana wieża Daniela. Oba te miejsca zostały rozpoznane w czasach współczesnych przez archeologiczne badania powierzchniowe i w niewielkim zakresie wykopaliskowe. Z punktu widzenia archeologicznego, odkrywcą latopisowego Uhruska jest Aleksander Cynkałowski (A. Cynkałowski 1961, s. 170, 198)¹⁴. W 1933 roku dokonał dokładnej prospekcji powierzchniowej, opisał i sfotografował grodzisko na uroczysku *Staryna* i uznał je za pozostałości latopisowego Uhruska (ryc. 10). Przeprowadzone przez archeologów ukraińskich – Jurija Mazurika, Sergieja Panyszko i Oleksandra Ostapiuka badania archeologiczne w latach 1995–1997 w miejscowości Nowouhrusk, zarówno przy fundamentach wieży Daniela, jak i na terenie grodziska nazywanego uroczyskiem *Staryna* lub *Górą Starowiernicą*, potwierdziły w pełni prognozę A. Cynkałowskiego, że latopisowy gród Uhrusk usytuowany był na badanym grodzisku (J. Mazurik, S. Panyszko, O. Ostapiuk 1998, s. 174–182; J. Mazurik, O. Ostapiuk 2003, s. 45–60). Jeśli tak, to pozostają jeszcze co najmniej dwa, o kardynalnym znaczeniu pytania – co się stało, że gród uhruski upadł i kiedy nastąpiła jego translokacja z obecnego prawobrzeża Bugu na miejsce współczesnego Uhruska. W pierwszym rzędzie skonstatujmy wyniki badań archeologicznych, aby potem ponownie dokonać próby rekonstrukcji przesunąć latopisowego ośrodka przy wspomoczeniu kartograficznym. Wyniki badań archeologicznych zdają się wskazywać, że istnienie ośrodka zakończył znaczny pożar (ryc. 10:3). Patrząc na stratygrafię nawarstwień kulturowych przedstawioną w sprawozdaniu archeologicznym, możemy stwierdzić brak kontynuacji osadnictwa, w dotychczasowej skali, w okresie późnośredniowiecznym, nie wytworzyła się bowiem nowa warstwa kulturowa. Przypomnijmy, że ostatnia wzmianka dotycząca Uhruska pochodzi z roku 1268, kiedy to na terenie grodu, w monasterze pw. św. Daniela Słupnika, przebywał litewski książę Wojszełk (LH-W, s. 733). W tym czasie Uhrusk nie był już centrum – jak to określił S. Panyszko – *księstwa Hruskiego* (S. Paniško 1997, s. 197; 2003, s. 58), gdyż Daniel Romanowicz, po konflikcie z biskupem Astafem, przeniósł stolicę księstwa i eparchii do Chełma (A. Gil 1999, s. 60–64). Jednocześnie wiemy, że badania archeologiczne na terenie obecnego Uhruska dowodzą, że

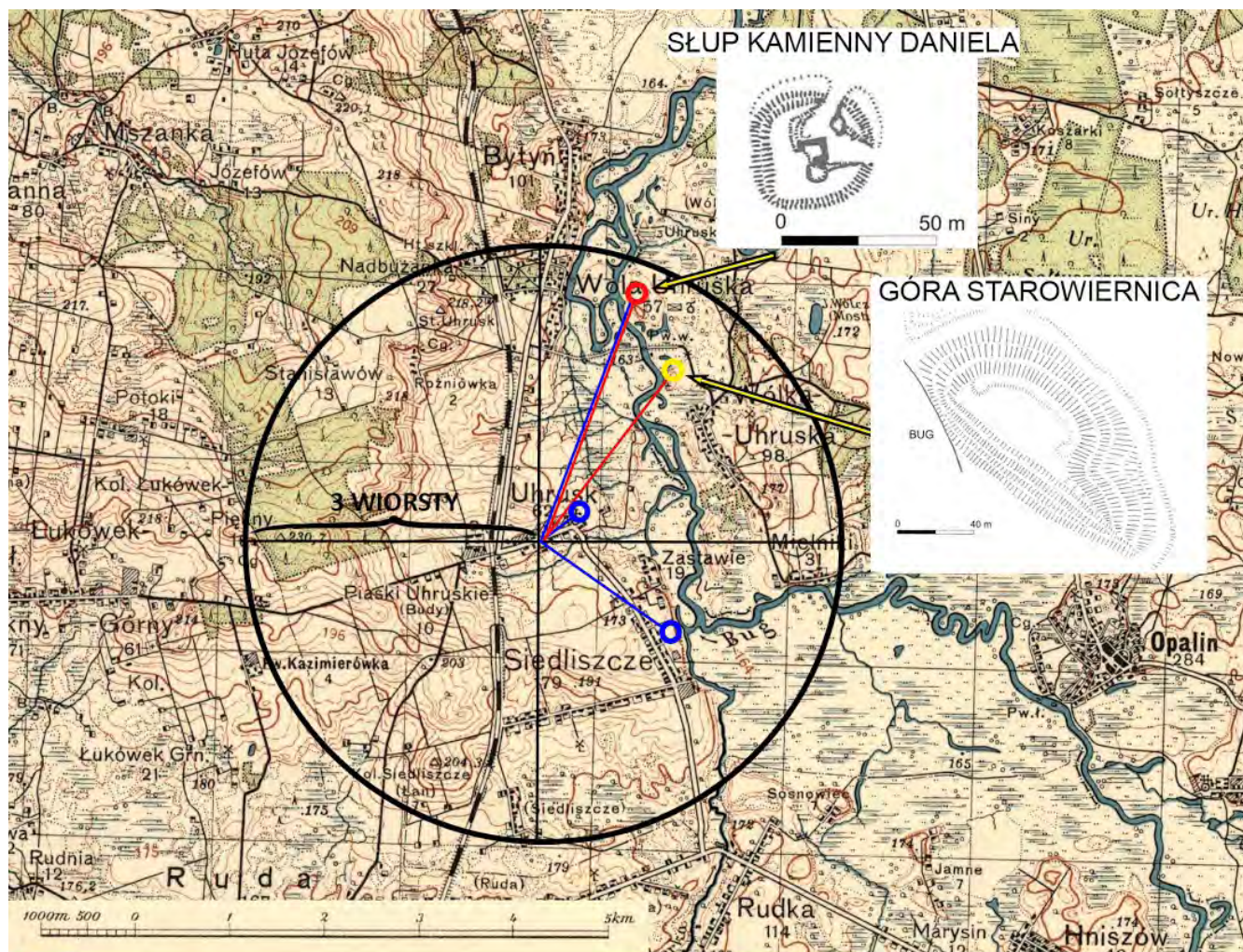
¹³ W rosyjskim systemie miar długości tego czasu – 3 wiorsty to 3 km 200 m (zob. J. Szymański 2005, s. 180).

¹⁴ W sprawozdaniu autor zanotował, m.in. na s. 170: *Wółka Uhruska – pow. Luboml. Skarb grzywnien srebrnych z ur. „Stołpowe pole”. Miecze żelazne obusieczne, buława brązowa z guzami, kilka ostrzy do dziid, strzał i bransolet ze szkła z ur. „Cerkiewka”, „Stołpowe pole” i „Staryna” (...), i na s. 198: *Grodzisko nad rzeką Bugiem do połowy zmyte przez rzekę, formy ściętego stożka. W zboczu osypującym się do Bugu widnieją liczne kości ludzkie. W warstwie kulturowej dużo fragmentów naczyń i wyrobów z żelaza i ozdób z okresu wczesnośredniowiecznego. O badaniach A. Cynkałowskiego zob. również w: Ū. Mazurik, O. Ostanuk 1998, s. 52–53.**

Ryc. 8. Kamionka (gm. Kamionka, pow. lubartowski, woj. lubelskie) na mapie A.M. von Heldensfelda z 1801 roku, współczesnej mapie topograficznej i zdjęciu satelitarnym (oprac. K. Dzik)

Abb. 8. Kamionka (Gde. Kamionka, Kr. Lubartów, Woiwodschaft Lublin) auf der Karte von A.M. von Heldensfeld aus 1801, auf der gegenwärtigen topografischen Karte und auf dem Satellitenfoto (bearbeitet von K. Dzik)

- - 1
- - 2
- - 3

Ryc. 9. Lokalizacja Góry Cerkiewnej (Góra Starowiernica) i kamiennej wieży Daniela według podania ludowego spisanego w 1884 r. (wg A. Rozwałka 2014). 1 – kamienna wieża Daniela, 2 – Góra Cerkiewna (Góra Starowiernica), 3 – inne, możliwe wg legendy, lokalizacje wieży Daniela i Góry Starowiernicy w obrębie 3 wiorst wokół XIX-wiecznego Uhruska

Abb. 9. Lokalisierung der Anhöhe Góra Cerkiewna (Góra Starowiernica) und des steinernen Daniel-Turms laut der Volkssage aus 1884 (nach A. Rozwałka 2014). 1 – der steinerne Daniel-Turm; 2 – Góra Cerkiewna (Góra Starowiernica); 3 – andere, laut der Sage mögliche Lokalisierung des Daniel-Turms und Góra Starowiernica im Bereich von 3 Westen um Uhrusk (im 19. Jh.)

stałe osadnictwo zaczyna się dopiero od XV stulecia (U. Ruszkowska 1994). Tak więc, po co najmniej 130 latach odnajdujemy Uhrusk w nowym miejscu, obecnie na lewym brzegu Bugu. Jak to się stało? Czy pierwotnie, a więc do 1268 roku, Uhrusk leżał na prawym, a w XV stuleciu na lewym brzegu tej rzeki? Szczęśliwie dla tych rozważań posiadamy znakomite źródło pisane. Kapitałną wartość w rozważaniach nad lokalizacją Uhruska ma dokument Władysława Jagiełły wydany we Lwowie w roku 1414 (ZDM VI, s. 379–382). W dokumencie tym król nadaje swojemu rycerzowi Olechnie, synowi Dymitra, wsie w ziemi chełmskiej, a między nimi królewską wieś Uhrusk. Istotny z naszego punktu widzenia jest fragment opisu granicy między wsiami Uhrusk i Łukówek: *Item ville Vhrowsko et Lucow suos sic habebunt limites, V r o c z y s k a, incipiendo a palude Xansze Blotho nuncupata et cum palude eodem tendendo recte per fluvium Buk usque ad fluviolum Ruthka dictum et cum ambabus ripis fluvii eiusdem et ab eodem fluviolo usque ad Syne Lasky, demum abinde tendendo usque ad lacus Borowa Jazyor sic nuncupatos et cum lacubus eisdem et a lacubus primo dictis gradiendo viceversa per fluvium Bug usque ad M o -*

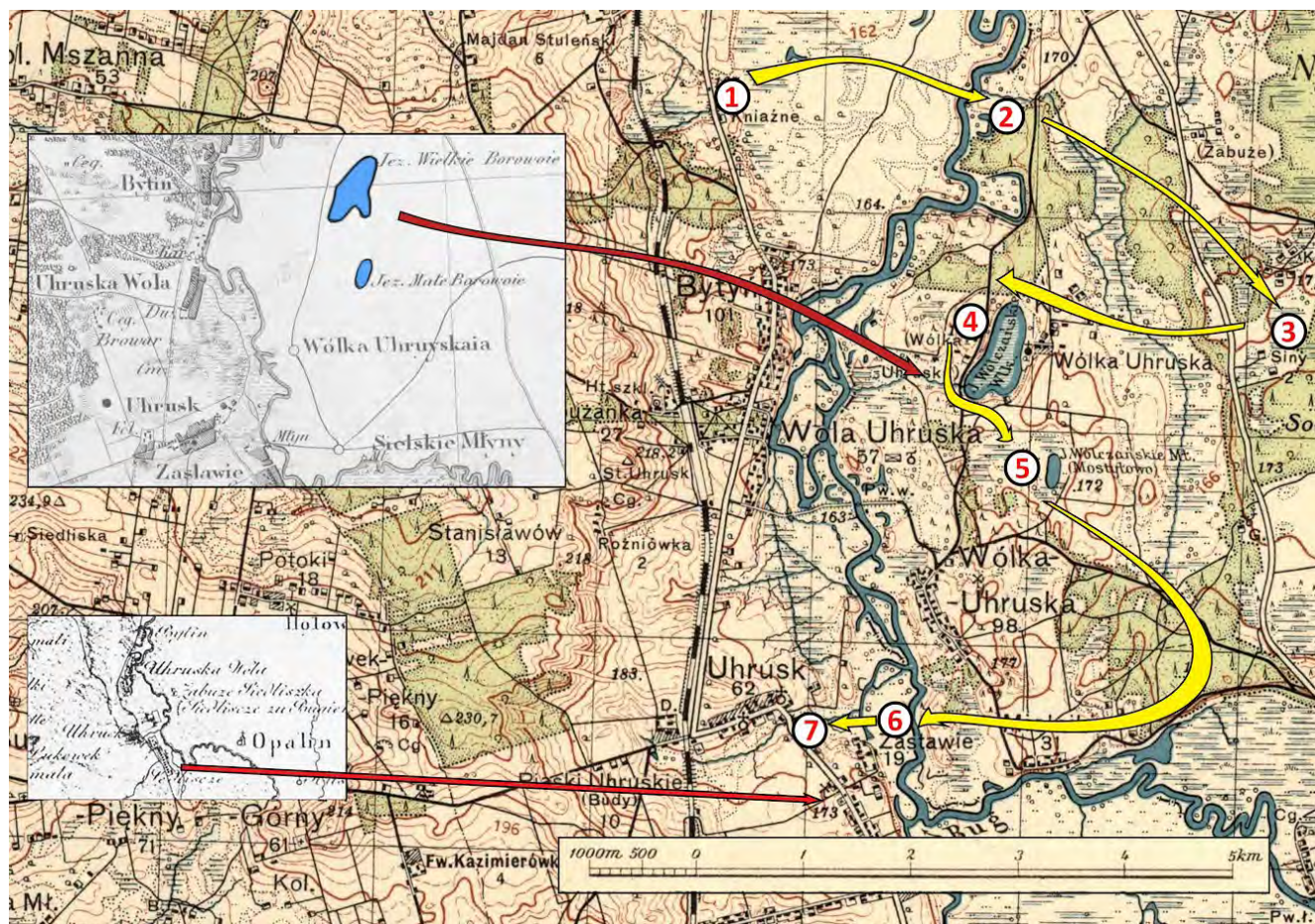
g i l k a inter villas Szedlisczye et Vhrowska iacentem, ceterum a M o g i l k a recte cundo magna strata, que tendit a Chelm in Brzeszcze (...). Tak więc mamy zakreśloną marszrutę wytyczania granicy nadania królewskiego, które obejmowało tereny po obu stronach rzeki Bug (ryc. 11)¹⁵. Z przytoczonego powyżej

¹⁵ W rzeczywistości musiało to być wytyczenie granicy w terenie. Na taki precedens wskazuje dokument z roku 1359, opisujący rozgraniczenie ziem lubelskiej i chełmskiej. Starosta ziemi lubelskiej, Grot z Chrobrzan i wojewoda a zarazem starosta ziemi chełmskiej, Andrzej Szerkalicz z Krupego, ustanawiają granice między ziemiami lubelską i chełmską. Dokument nie wskazuje czy wymienieni dostojnicy uczestniczyli w terenowym tyczeniu granic. Niewątpliwie natomiast w pieszęj wędrowce brali udział wybitni przedstawiciele obu stron: (...) de Lublin(ensi) terra fecerunt omnes dominos et nobiles terrae Ruthenicali etiam omne milites, vulgariter *bo i a r i* et omnes antiquos, videlicet *s t a r c z e*, inter istas haereditates quae pertinent ad terram Lubliniensem (...) i dalej *Ideo nos facientes perpetuaem, videlicet m i r*, elegimus de terra Lubliniensi sex antiquos viros, *s t a r c z o w* et de terra Chelmensi alios sex antiquos viros, qui sciverunt a suis avibus, a suis patribus (...), ZDM IV, 1969, s. 113–114.

Ryc. 10. Lokalizacja latopisowego Ugruska w świetle prospekcji powierzchniowej i badań wykopaliskowych (wg A. Rozwałka 2014). 1 – profil grodziska z zaznaczeniem wykopu archeologicznego; 2 – fotografia grodziska z roku 1933 ze współczesnym zaznaczeniem (kolor niebieski) wód Bugu podmywających stok stanowiska; 3 – fragment cmentarzyska szkieletowego i warstwy pożarowej na grodzisku; 4 – relikty wieży murowanej

Abb. 10. Lokalisierung der aus den Urkunden bekannten Ortschaft Ugruska im Lichte der Geländebegehungen und Ausgrabungen (nach A. Rozwałka 2014). 1 – Profil des Burgwalls mit markiertem Grabungsschnitt; 2 – Burgwall auf dem Foto aus 1933 mit gegenwärtiger Markierung (blau) der Bug-Gewässer, die den Hang der Fundstelle unterspülen; 3 – Fragment eines Skelettgräberfeldes und der Brandschicht im Bereich des Burgwalls 4 – Relikte eines steinernen Turms

Ryc. 11. Marszruta wytyczania granic wsi Uhrusk i Łukówek wg dokumentu z 15 VIII 1414 roku, zaznaczona na mapie Wojskowego Instytutu Geograficznego z 1933 roku (wg A. Rozwałka 2014, z uzupełnieniami K. Dzika)*

1. *Item ville Vhrowsko et Lukow suos si habebunt limites, V r o c z y s k a, incipiendo a palude Xansze Blotho nuncupata* (Podobnie wsie Uhrusko^a i Łuków^b posiadają w takich okolicznościach własne granice, Uroczyska, poczynając od bagna Księża Błoto).
2. *et cum palude eodem tendendo recte per fluvium Buk usque ad fluviolum Ruthka dictum* (błotami biegnie granica prosto przez rzekę Bug do rzeczki zwanej Rudka).
3. *et ab eodem fluviolo usque ad Syne Lasky* (i wzdłuż tej rzeczki do miejsca Syre Laski).
- 4–5. *demum abinde tendendo usque ad lacus Borowa Jazyora sic nuncupatos* (stąd zaś przecież biegnie aż do jezior Borowe).
6. *et cum lacubus eisdem et a lacubus primo dictis gradiendo viceversa per fluvium Bug usque ad Mogilka Inter villas Szedliscze et Vhrowska iacentem* (a następnie wzdłuż jezior i z kolei przechodząc przez Bug aż do miejsca zwanego Mogiłka, położonego między wsiami Siedliscze i Uhrusk).
7. *ceterum a Mogilka recte cundo magna strata, que tendit a Chelm in Brzesce* (dalej od tej Mogiłki prosto do wielkiego gościńca, który biegnie z Chełma do Brześcia)

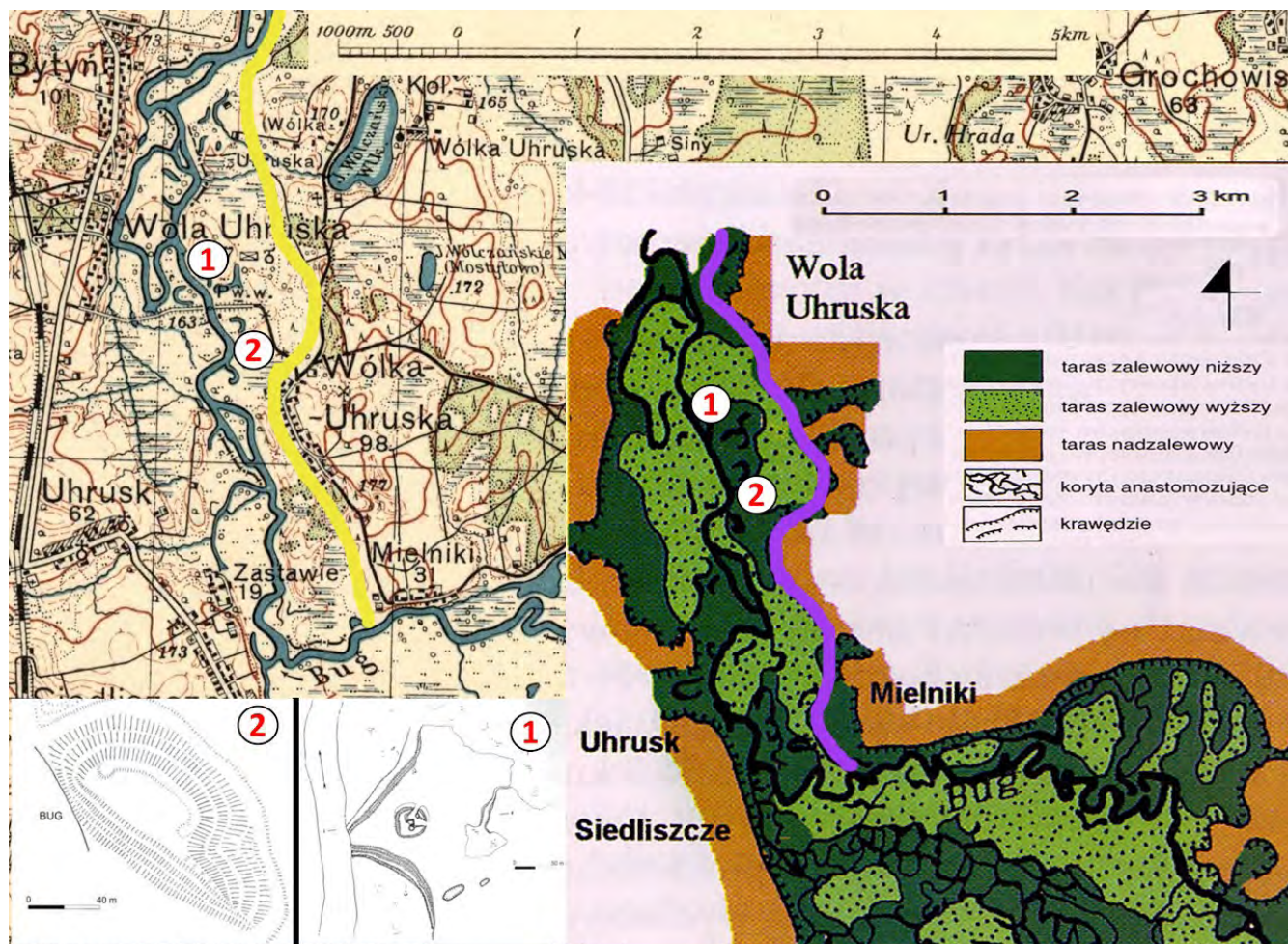
Abb. 11. Das Abstecken der Dorfgrenzen von Uhrusk und Łuków laut dem Dokument vom 15. VIII 1414 auf der Grundlage der Karte des Instituts Wojskowy Instytut Geograficzny aus 1933 (nach A. Rozwałka 2014, mit Ergänzungen von K. Dzik).

1. *Item ville Vhrowsko et Lukow suos si habebunt limites, Vroczyska, incipiendo a palude Xansze Blotho nuncupata* (Auch die Dörfer Uhrusko und Łuków besitzen in solchen natürlichen Umständen eigene Grenzen, Uroczyska, angefangen am Moor Księża Błoto).
2. *et cum palude eodem tendendo recte per fluvium Buk usque ad fluviolum Ruthka dictum* (Durch das Moor verläuft die Grenze direkt über den Fluss Bug bis zum kleinen Fluss namens Rudka).
3. *et ab eodem fluviolo usque ad Syne Lasky* (und diesen Fluss entlang bis zum Ort Syre Laski).
- 4–5. *demum abinde tendendo usque ad lacus Borowa Jazyora sic nuncupatos* (von da aus verläuft sie bis zu den Seen Borowe).
6. *et cum lacubus eisdem et a lacubus primo dictis gradiendo viceversa per fluvium Bug usque ad Mogilka Inter villas Szedliscze et Vhrowska iacentem* (und weiter die Seen entlang und über den Fluss Bug bis zum Ort Mogiłka, der zwischen den Dörfern Siedliscze und Uhrusk liegt).
7. *ceterum a Mogilka recte cundo magna strata, que tendit a Chelm in Brzesce* (weiter von Mogiłka geradeaus zur großen Straße, die aus Chełm nach Brześć führt)

* Uprzejmie dziękuję Panu Prof. dr hab. Grzegorzowi Jaworowi za pomoc w tłumaczeniu łacińskiego tekstu dokumentu.

^a Obecnie Uhrusk, gm. Wola Uhruska, pow. włodawski, woj. lubelskie.

^b Obecnie Łukówek, gm. Sawin, pow. chełmski, woj. lubelskie – wieś sąsiadująca z Uhruskiem od zachodu.

Ryc. 12. Próba rekonstrukcji przebiegu Bugu w czasach latopisowego Uhruska na mapie Wojskowego Instytutu Geograficznego z 1933 r. (przebieg rzeki oznaczony kolorem żółtym) i mapie *Elementy rzeźby doliny Bugu* (wg W. Szwajgiera, I. Kovalchuka, Z. Michalczyka i M. Turskiego 2002) (przebieg rzeki oznaczony kolorem fioletowym). 1 – „Wzgórze Stołp”. 2 – „Wzgórze Cerkowka” (wg A. Rozwałka 2014)

Abb. 12. Versuch einer Rekonstruktion des Bug-Laufs aus der Zeit der schriftlichen Erwähnung von Uhrusk auf der Grundlage der Karte des Instituts Wojskowy Instytut Geograficzny aus 1933 (der Flusslauf wurde gelb markiert) und der Karte *Elementy rzeźby doliny Bugu* (dt.: *Reliefelemente des Bug-Tals*) (nach W. Szwajgier, I. Kovalchuk, Z. Michalczyk und M. Turski 2002) (der Flusslauf wurde violett markiert). 1 – die Anhöhe „Wzgórze Stołp”; 2 – die Anhöhe „Góra Cerkowka” (nach A. Rozwałka 2014)

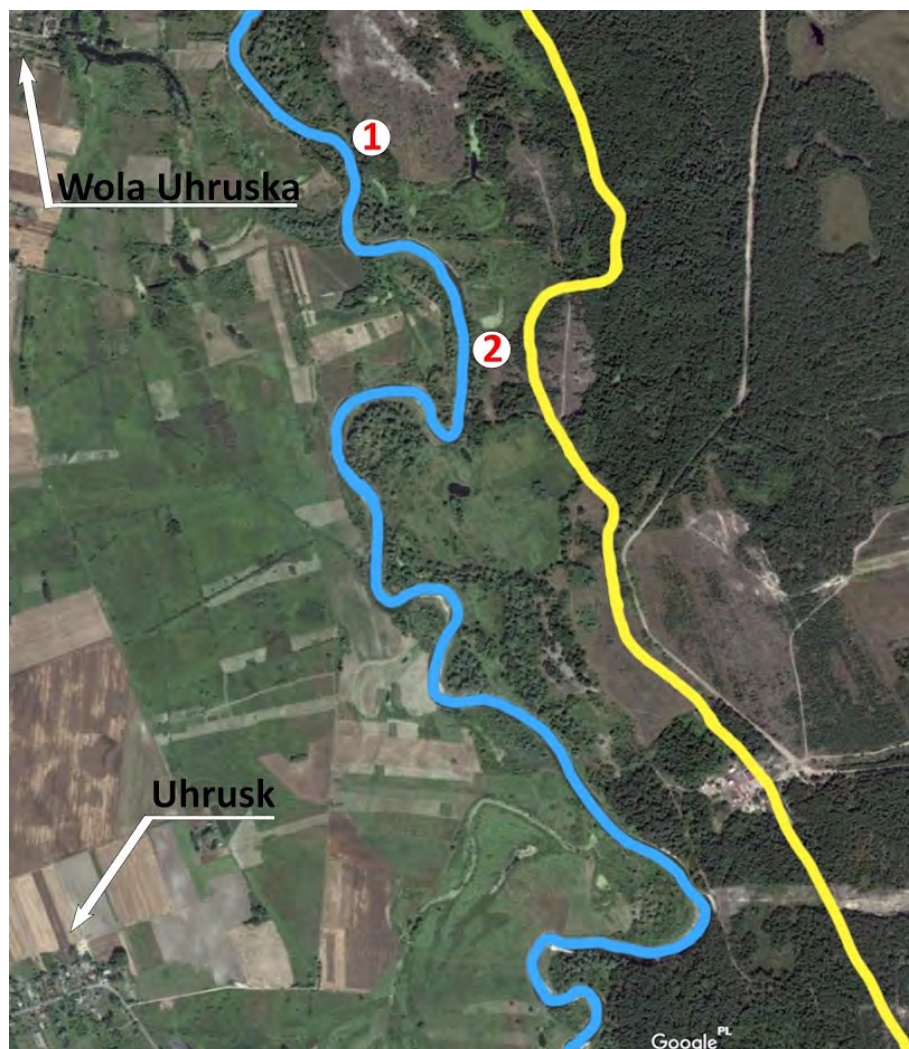
dokumentu wynika więc, że już w roku 1414 Uhrusk znajdował się niewątpliwie po lewej stronie Bugu.

Pomijając szereg uwarunkowań kulturowych, zwróćmy uwagę na istotną rolę przemian klimatycznych, a w konsekwencji zmian biegu rzeki i odcięcie dawnego Uhruska od innych ośrodków *Księstwa Uhruskiego*, w skład którego wchodziły: Andrzejów, Wereszczyn, Kumów, Uchanie i Stołpie. Byłoby rzeczą wręcz absurdalną, gdyby ośrodek centralny domeny uhruskiej był zlokalizowany pierwotnie po drugiej stronie znacznej rzeki, wówczas również trudnej do przebycia i niebezpiecznej przez fakt zmienności jej koryta w obrębie kilkukilometrowej szerokości doliny. Skalę zmian biegu Bugu wykazują dobitnie współczesne badania geomorfologiczne (S. Chmielewski, T.J. Chmielewski 2006, s. 95–107). Niestety, nie mamy odniesień do średniowiecza, lecz tylko do tych okresów, które posiadają źródła kartograficzne, jednakże współczesna mapa geomorfologiczna dowodzi niezbicie, że miejsce dawnego Uhruska leży na wyższej terasie zalewowej (rys. 12; W. Szwajgier, I. Kovalchuk, Z. Michalczyk, M. Turczyński 2002, s. 13–28, rys. 4/II). Na proces przemian

osadniczych na Niziu Polskim jako konsekwencji przemian klimatycznych, wskazała, jak dotychczas najpełniej, Teresa Dunin-Wąsowicz. Według tej autorki, znaczące przesunięcia osadnictwa można zaobserwować w odniesieniu do średniowiecza poczynając od początków XIII w. (T. Dunin-Wąsowicz 1974, s. 35; T. Dunin-Wąsowicz, Z. Podwińska 1978, s. 81–82). Wtedy to na skutek zwiększenia stanu nawodnienia następuje wyraźne polepszenie wartości obszarów wysoczyznowych, natomiast degradacja dotychczasowych obszarów dolinnych. Gwałtowne i niespodziewane wylewy rzek miały znamiona klęsk elementarnych. Dla przykładu można podać zanik części osad podgrodowych Pułtuszka czy Radomia, zlokalizowanych w dolinach dopływów Wisły. Zauważmy również, że współcześnie Uhrusk i Wola Uhruska znajdują się na terenach terasy nadzalewowej (ryc. 12–13), a więc już co najmniej w początkach XV stulecia nowy Uhrusk znalazł się w bezpiecznej strefie, nie narażonej na niszczącą działalność rzeki. Na budowę latopisowego Uhruska – zapewne najwcześniej około 2. połowy XII w., według chronologii materiałów ruchomych z badań archeologicznych (J. Ma-

Ryc. 13. Próba rekonstrukcji na mapie satelitarnej przebiegu Bugu w czasach istnienia latopisowego Uhruska (wg A. Rozwałka 2014). Współczesny przebieg rzeki oznaczony kolorem niebieskim, przypuszczalny bieg rzeki w czasach latopisowego Uhruska oznaczony kolorem żółtym. 1. „Wzgórze Stołp”. 2. „Wzgórze Cerkowka”

Abb. 13. Versuch einer Rekonstruktion des Bug-Laufs aus der Zeit der schriftlichen Erwähnung von Uhrusk auf der Grundlage der gegenwärtigen Satellitenkarte (nach A. Rozwałka 2014). Der heutige Flussverlauf – blau markiert, der vermutliche Flussverlauf aus der Zeit der schriftlichen Erwähnung von Uhrusk – gelb markiert. 1. „Wzgórze Stołp”. 2. „Wzgórze Cerkowka”

zurik, S. Panyszko, O. Ostapiuk 1998, s. 174–182; J. Mazurik, O. Ostapiuk 2003, s. 45–60), wybrano wyspę wyniesienie w dolinie po lewej, zachodniej stronie Bugu, mając wzgląd na walory obronne, i to z obu stron – zachodniej i wschodniej, ale i też mając zapewne na uwadze potrzebę odosobnienia monasteru. Uhrusk był najdalej, w stosunku do innych ośrodków łączonych z nim przez latopisy (Stołpie, Wereszczyn, Kumów, Andrzejów), wysunięty na wschód.

Uwzględniając uwarunkowania geomorfologiczne można dokonać próby – wspierając się analizą starorzeczy na mapach geomorfologicznych i satelitarnych – rekonstrukcji przebiegu Bugu w czasach istnienia latopisowego Uhruska (ryc. 12–13). Rekonstrukcja ta wskazuje miejsce lokalizacji staroruskiego grodu po lewej stronie rzeki. Pozostaje zatem pytanie, kiedy najwcześniej mogła nastąpić translokacja miejscowości Uhrusk. Z zebranych przez M. Tichomirowa wypisów z XIV-wiecznych latopisów wynika, że w tym czasie gród Uhrusk już nie istnieje (ryc. 14; M. Tihomirov 1952, s. 214–259 – za A. Poppe 1958, s. 254). Jak wspomniano powyżej, nowy Uhrusk pojawia się w źródłach pisanych w początkach wieku XV i usytuowany jest na zachodniej terasie nadzalewowej Bugu. W świetle przedstawionych przesłanek można postawić tezę, że po upadku latopisowego Uhruska w 2. połowie XIII wieku i zmianie koryta Bugu, mieszkańcy dawnego Uhruska przenoszą się na zachodni, nadzalewowy brzeg i tu zakłada-

ją osadę o tej samej nazwie. Od końca roku 1366, za sprawą Kazimierza Wielkiego, tereny te wraz z całą ziemią chełmską wchodzi w skład państwa polskiego (H. Paszkiewicz 2002, s. 210–250), a w roku 1414 Władysław Jagiełło nadaje – jak wspomnieliśmy powyżej – królewską wieś Uhrusk swojemu rycerzowi Olechnie, synowi Dymitra.

CZY JAGIEŁŁO PRZEBYWAŁ WE WŁADYCZYCACH KOŁO BRZEŚCIA NAD BUGIEM I WYDAŁ TU DOKUMENT LOKACYJNY MIASTA LUBOML?

Poszukując wśród opublikowanych średniowiecznych dokumentów małopolskich informacji dotyczących osadnictwa tego czasu na obszarze Lubelszczyzny i jej wschodniego pogranicza, natknąłem się na sfałszowany dokument lokacyjny miasta Luboml (ZDM VI, s. 359). Dokument, w którym Władysław Jagiełło powierza Hankowi z Sandomierza lokację miasta we wsi Luboml, został wystawiony we wsi *Vladicza* nad Bugiem 13 listopada 1412 roku. Wydawcy przyznają, że nie udało się zidentyfikować miejsca nadania. Ponadto stwierdzają, że *Niniejszy dokument zawiera szereg anachronizmów, jak nazywanie wójta pretorem, jego obowiązek służby z bronią palną, brak listy świadków (...). Fałszerstwa dokonano zapewne w interesie uposażenia kościoła parafialnego* (ZDM VI, s. 359). Spróbujmy

Ryc. 14. Grody wołyńskie z lat 1387–1392 według spisu M. Tichomirowa 1952 – za A. Poppe 1958 (wg A. Rozwałka 2014)

Abb. 14. Wolhynien-Burgwälle aus den Jahren 1387–1392 anhand des Verzeichnisses von M. Tichomirow 1952 – nach A. Poppe 1958 (nach A. Rozwałka 2014)

zatem wyjaśnić dwie kwestie: z jakiego czasu może pochodzić dokument i czy można zidentyfikować miejsce jego wystawienia. Zaczniemy od uwagi, że wiedzę o istnieniu powyższego dokumentu posiadamy z aktu wizytacji kościoła parafialnego w Lubomlu z roku 1635 (AGiZ T. IV, 150, k. 35–35v. – za L. Bieńkowski 1958, s. 238–239). W akcie wizytacji znajdujemy informacje, że Jagiełło obdarował kościół w Lubomlu polami, dziesięciną i innymi dochodami. Z kolei, w akcie wizytacji diecezji chełmskiej z 1717 roku znajduje się kopia dokumentu z 16 sierpnia 1414 r. wystawionego w Krasnymstawie, w którym król pomnaża uposażenie kościoła parafialnego w nowo założonym mieście Luboml (ZDM VI, s. 384). Dokument ten również został uznany za falsyfikat, bowiem świadczy o tym (...) *rzekomy podpis króla, brak listy świadków, niezgodność z formularzem dokumentów królewskich początku XV w., wreszcie, przypisanie wójtowi zapadłego miasteczka tytułu sekretarza królewskiego, jest zupełnym falsyfikatem, w którym co najwyżej może być prawdziwa sama data fundacji* (M. Wrzeszcz 2006, s. 74–75). Jako archeolog-mediewista uznaję w pełni autorytet Ireny i Stanisława Kurasiów – znakomitych znawców

i wydawców średniowiecznych dokumentów – i przyjmuję, że mamy do czynienia z fałszerstwem mającym na celu usankcjonowanie nienależnych kościołowi parafialnemu uposażeń. Pozostaje zatem wyjaśnić, czy nazwa *Vladicza* jest też fikcyjnym miejscem wystawienia dokumentu lokacyjnego Lubomla. W ustaleniu kierunku poszukiwań wsparł mnie znakomity przewodnik, słusznie ostatnio wznowiony – *itinerarium* króla Władysława Jagiełły opracowane przez Antoniego Gąsiorowskiego (A. Gąsiorowski 2015). Poszukiwanie *Vladiczy* nad Bugiem, jak wskazuje falsyfikat, w kontekście *itinerarium* Jagiełły, w pierwszym rzędzie nasunął piszącemu te słowa przykład Włodawy¹⁶, jednakże po dyskusji z Ryszardem Szczygłem,

¹⁶ Włodawa (Wołodawa) występuje po raz pierwszy w latopisie pod datą 1240 r. (LH-W, s. 103); wg M. Kotlara powstała w latach 30. XIII w. jako twierdza na zachodnich rubieżach księstwa Halicko-Wołyńskiego (LH-W, s. 258); wg A. Gila Włodawa mogła pełnić w okresie XIII i pierwszej połowy XIV wieku rolę głównego grodu wołości a także ośrodka namiestnictwa-protopopii w eparchii chełmskiej (A. Gil 1999, s. 135). Fakty te, jak i mapa *itinerarium* Jagiełły,

współredaktorem i współautorem monografii historycznej tego miasta, uznałem że jest to kierunek chyby. Projekt zarzuciłem i dopiero po kilku latach, zbierając dane do katalogu wczesnośredniowiecznych stanowisk archeologicznych na Lubelszczyźnie, zwróciłem również uwagę na osadnictwo w pasie wzdłuż wschodniego brzegu Bugu. W jednej z dawnych publikacji dotyczących Polesia, na północ od Brześcia, nad Leśną – prawobrzeżnym dopływem Bugu, zaznaczono skupisko stanowisk archeologicznych a wśród nich stanowisko we wsi Władyczyce, gdzie stwierdzono ślady po rozoranych kurhanach, a na ich miejscu fragmenty naczyń glinianych z okresu XI–XIII w. z ornamentem żłobkowym (Ů.V. Kuharenko 1961, s. 18, tabl. 1, 3). Dokładną lokalizację tej wioski można odnaleźć na mapie WIG-u (ryc. 15)¹⁷. Czy w tej wsi znajdowało się godne miejsce dla władcy i jego otoczenia, np. w postaci dworu, by dokonać przerwy w wędrówce do Wilna na Boże Narodzenie i wydać dokument lokacyjny Lubomla? Pytanie wymaga dalszych badań, szczególnie archiwalnych.

Kończąc prezentację tego przypadku, możemy zauważyć, że kwestia sfałszowania dokumentów – lokacji miasta i uposażenia kościoła parafialnego Lubomla – czeka na dogłębniejsze studia historyczne. Natomiast, jeśli tak się rzeczywiście stało, to należy przyznać, że fałszerstwo z 1635 roku zostało dobrze przemyślane, bowiem za miejsce wystawienia dokumentu lokacyjnego wskazano Władyczyce, niewielką wieś niedaleko Brześcia, przez który król przejeżdżał udając się na Boże Narodzenie do Wilna w listopadzie lub grudniu 1412 roku (A. Gąsiorowski 2015, s. 77)¹⁸, a za miejsce wystawienia dokumentu o dodatkowym uposażeniu kościoła parafialnego wybrano Krasnystaw, gdzie władca ten przejeżdżał wielokrotnie w latach: 1415 (A. Gąsiorowski 2015, s. 77, mapa), 1421 (A. Gąsiorowski 2015, s. 94, mapa), 1425 (A. Gąsiorowski 2015, s. 106, mapa), 1426 (A. Gąsiorowski 2015, s. 107, mapa) i 1431 (A. Gąsiorowski 2015, s. 119, mapa). Tak więc, tło topograficzne zostało dobrane starannie, bo przecież było ściśle związane z podróżami króla i produktywnością jego kancelarii. Któż jednak mógł w XVII wieku przeprowadzić śledztwo, badać rękopisy, przeglądać mapy i śledzić wędrówki Władysława Jagiełły, by udowodnić fałszerstwo?

* * *

Przedstawione powyżej przykłady wykorzystania w badaniach archeologicznych i historycznych dawnej kartografii wydają się prymarne, żeby nie powiedzieć trywialne, jednak wzorując się akurat w tym przypadku na naukach ścisłych i technicznych, nazwijmy ten obszar badań jako podstawowe problemy rekonstrukcji historycznego krajobrazu kulturowe-

która ukazuje też możliwość podróży z Lubomla do Parczewa przez Włodawę, skierowały moją uwagę na ten gród (?), osadę (?). Jak widać powyżej, niecelnie, ale w zamian zrodziła się świadomość potrzeby głębszego wyjaśnienia roli Włodawy przed powstaniem miasta pomiędzy 1514 a 1525 rokiem, a przede wszystkim jej roli w czasach króla Jagiełły. Przypomnijmy, że w monografii Włodawy archeolog J. Gurba wskazał na potencjalne istnienie grodu w miejscu późniejszego zamku Sanguszków (J. Gurba 1991, s. 18).

¹⁷ Wysokie Litewskie. Pas 39, słup 38, WIG, Warszawa 1931, skala 1:100 000.

¹⁸ Władca wyruszył 25–26 XI z Wiślicy i przejechał przez Nowy Korczyn, Szydłów, Opatów, Urzędów, Lublin, Brześć Litewski, Bielsk Podlaski, przybył do Grodna 25 XII 1412 roku.

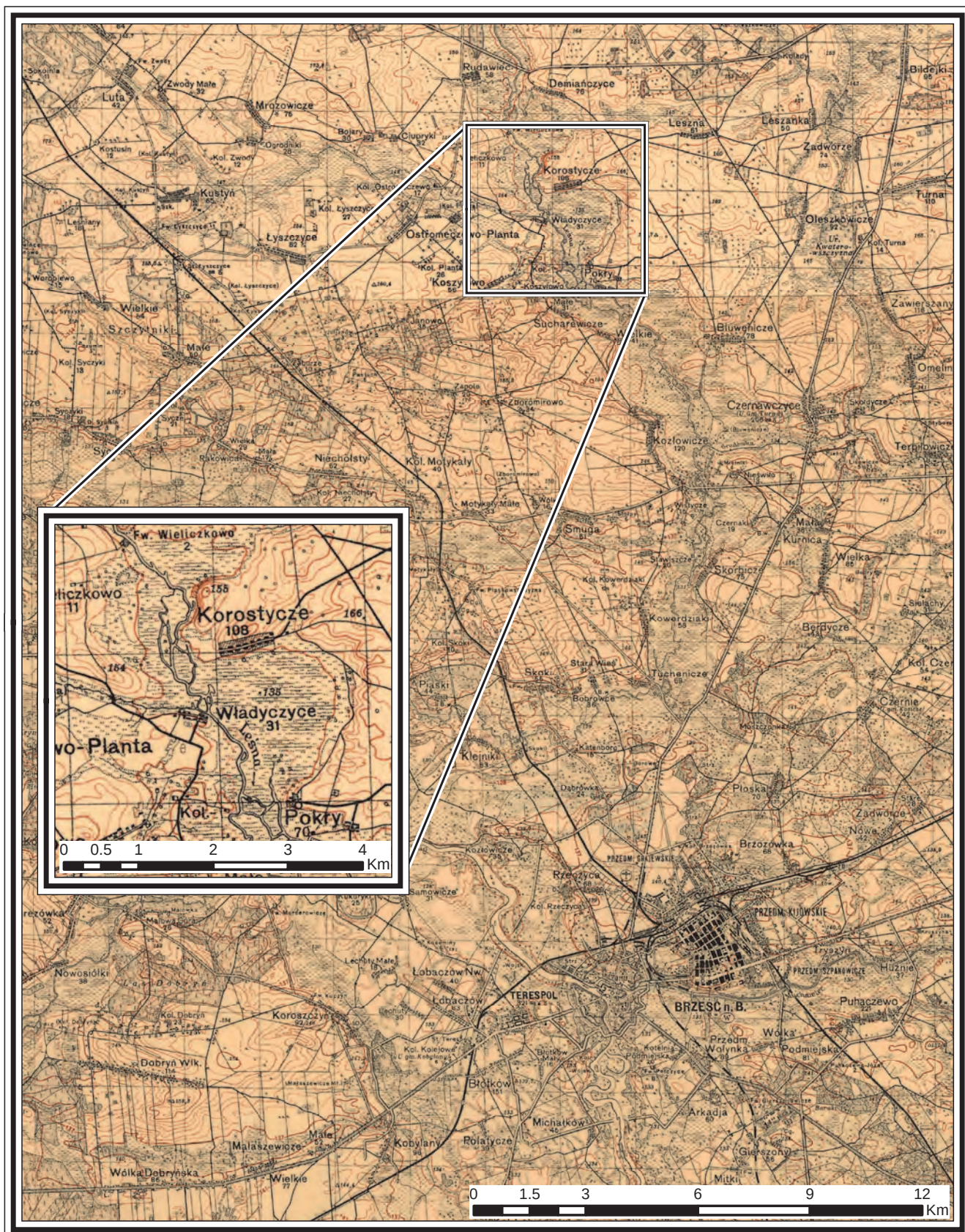
go. Archeolodzy używają planów i map na co dzień w swojej praktyce polowej i publikacjach. Są one jednak obrazem rozmieszczenia i zasięgu stanowisk, lokalizacji obiektów i zabytków ruchomych, określenia stref kulturowych. O wiele rzadziej obiektem zainteresowania były mapy historyczne. Chciałbym podkreślić, że były, bowiem ostatnie lata przyniosły szereg pozytywnych zmian, m.in. związanych z badaniami późnośredniowiecznych i nowożytnych wsi i miast, kiedy to historyczne plany i mapy stają się niezwykle pomocne w rekonstrukcji rozplanowania tych ośrodków, ich identyfikacji na tle szlaków i dróg, a także kontekstu przyrodniczego, szczególnie lasów i wód. Liczne odkrycia przeróżnych obiektów (szczególnie relikwów gródków stożkowatych, grodzisk, folwarków, fortalicjów i miejsc bitewnych) przy użyciu lotniczego skaningu laserowego (LiDAR), wywołują potrzebę ich weryfikacji i utożsamienia przede wszystkim na historycznych mapach. Powstają nawet specjalistyczne pisma, które w sposób szczególny posługują się narzędziami badawczymi związanymi z kartografią historyczną¹⁹.

Należy zwrócić też uwagę na słabe strony naszych badań przy wsparciu historycznej kartografii, bowiem bywają przypadki, że używamy planu czy mapy nie będąc całkiem świadomymi stopnia ich wiarygodności merytorycznej i dokładności. Podam choćby osobisty przykład badań rozwoju przestrzennego Lublina w średniowieczu, kiedy zmagaliśmy się trudnościami adaptacji historycznych planów i map na współczesne podkłady geodezyjne miasta (A. Rozwałka, R. Niedźwiadek, M. Stasiak 2006, szczególnie rozdział II – *Warunki naturalne kształtowania się lubelskiego zespołu osadniczego*, s. 35–56). Z drugiej strony, byliśmy zauroczeni mapami Lublina z 2. połowy XIX w. gdzie obecne, całkowicie już zurbanizowane jego części, są ukazane jako niemalże dziewicze, bez zabudowy i przekształceń ich morfologii. Gdyby nie te mapy, nasze próby rekonstrukcji ukształtowania terenu w okresie średniowiecza nie byłyby możliwe.

Jakie więc wnioski wypływają z warszawskiego seminarium i powyższej prezentacji? Przede wszystkim, archeolodzy i historycy zajmujący się osadnictwem średniowiecznym i nowożytnym, w tym problemami urbanizacji i urbanistyki tego czasu, powinni spotykać się i dyskutować z geografami osadnictwa, kartografami, architektami krajobrazu i urbanistami²⁰.

¹⁹ „Studia Geohistorica. Rocznik historyczno-geograficzny”, red. Bogumił Szady.

²⁰ Ponownie odwołam się do przykładu lubelskiego. Badający mapy i plany, m.in. lubelskie, kartograf Kamil Nieścioruk po prezentacji w artykule *Dawne plany jako materiały źródłowe do badań nad przeszłością miast* wymogów właściwego procesu badawczego dawnej kartografii stwierdził, że *Zaproponowany powyżej model kompleksowego podejścia badawczego wymusza interdyscyplinarność. W przypadku nauk pozwalających poznać przeszłość jest to postulat ze wszech miar pożądany – jedynie współpraca specjalistów różnych dziedzin pozwala w całości wypełnić luki w np. historycznym obrazie miasta. Znakomitym przykładem może być tu projekt „Lublin 2.0”, który zgromadził współpracujących ze sobą archeologów, historyków, kartografów, regionalistów i urbanistów, a którego efektem końcowym są m.in. trójwymiarowe internetowe makiety Lublina na różnych etapach jego historycznego rozwoju, uzupełnione o szczegółowe modele artefaktów pochodzących z bieżących badań archeologicznych* (K. Nieścioruk 2012, s. 214).

Ryc. 15. Lokalizacja Władyczyce na mapie Wojskowego Instytutu Geograficznego z 1933 roku (oprac. A. Rozwałka; oprac. kartograficzne K. Dzik)

Abb. 15. Lokalisierung von Władyczyce auf der Grundlage der Karte des Instituts Wojskowy Instytut Geograficzny aus 1933 (Bearbeitet von A. Rozwałka; kartografische Bearbeitung von K. Dzik)

W tym kontekście kolejne seminaria o „Multidyscyplinarnych badaniach nad przeszłością” powinny stać się, idąc za Kan-tem, naukowym imperatywem.

BIBLIOGRAFIA

WYKAZ SKRÓTÓW

- AGiZ – Akta grodzkie i ziemskie, Lwów
KGL – Księgi grodzkie lubelskie, Lublin
KH-W – Kronika Halicko-Wołyńska, Kraków–Warszawa

- KSK – Księga sądowa miasta Kamionki, Lublin
KZL – Księgi ziemskie lubelskie, Lublin
Lustracja 1565 – Lustracja województwa lubelskiego, Wrocław–Warszawa
SGKP – Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, Warszawa
ZDM – Zbiór dokumentów małopolskich, Wrocław

ŹRÓDŁA PISANE

- Księgi grodzkie lubelskie, Archiwum Państwowe w Lublinie.
Księgi ziemskie lubelskie, Archiwum Państwowe w Lublinie.

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

- Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego, T. IV, 150, k. 35–35v, Lwów 1873.
Kronika Halicko-Wołyńska. Kronika Romanowiczów. Tłumaczenie, wstęp i komentarze D. Dąbrowski i A. Jusupovič, Kraków–Warszawa.
Księga sądowa miasta Kamionki w ziemi lubelskiej 1481–1559, A. Sochacka, G. Jawor (oprac.), Lublin 2009.
Latopis Halicko-Wołyński; opracowanie, tekst i komentarz M.F. Kotlar, Kijów 2002.
Lustracja województwa lubelskiego 1565, A. Wyczański (wyd.), Wrocław–Warszawa 1959.
Zbiór dokumentów małopolskich, cz. IV, S. Kuraś, I. Sułkowska-Kuraś (wyd.),
Dokumenty z lat 1211–1400, Wrocław 1969; *Zbiór dokumentów małopolskich*, cz. VI, I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś (wyd.), *Dokumenty króla Władysława Jagiełły z lat 1386–1417*, Wrocław 1974.

ŹRÓDŁA KARTOGRAFICZNE

- Karol de Perthées, *Mappa szczegulna woiewództwa lubelskiego*, skala 1:225 000, Paryż, ok. 1806 r. (druk mapy), Archiwum Akt Dawnych w Warszawie.
Anton Meyer von Heldensfeld, *Karte Westgalizien*, 1801, skala 1:28 800, Wien, Österreichisches Staatsarchiv – Kriegsarchiv.
Topograficzna Karta Królestwa Polskiego, Warszawa 1839, skala 1:126 000.

WYKAZ CYTOWANEJ LITERATURY

- Banasiewicz-Szykuła E., Gołub I., Koman W., Mączka G., Zieniuk G.
2013 Sprawozdanie z działalności w zakresie ochrony zabytków archeologicznych w województwie lubelskim w 2012 roku, „Wiadomości Konserwatorskie Województwa Lubelskiego”, t. 15, s. 7–76.
Bartoszewicz H.
2004 Pomiar i kartowanie dóbr ziemskich na Mazowszu: prace geodetów Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego w Królestwie Polskim, „Rocznik Mazowiecki”, t. 16, s. 29–43.

- Bieńkowski L.
1958 Działalność organizacyjna biskupa Jana Biskupca w diecezji chełmskiej, „Roczniki Humanistyczne”, t. 7, z. 2, s. 238–239.
Borcz Z.
2001 Architektura krajobrazu jako kierunek studiów, „Architektura Krajobrazu”, nr 1, vol. 1, s. 60–63.
Chmielewski S., Chmielewski T.J.
2006 Zmiany struktury ekologicznej krajobrazu poleskiego od cinka doliny rzeki Bug w latach 1915–2005, [w:] Wojciechowska W. (red.), *Jeziora rzeczne doliny środkowego Bugu*, Lublin, s. 95–107.
Cynkałowski A.
1961 *Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego*, Warszawa.
Fijałkowski D., Kseniak M.
1982 *Parki wiejskie Lubelszczyzny – stan, ochrona i rewaloryzacja biocenotyczna*, Warszawa.
Dunin-Wąsowicz T.
1974 *Zmiany w topografii osadnictwa wielkich dolin na Niżu Środkowoeuropejskim w XIII wieku*, Wrocław.
Dunin-Wąsowicz T., Podwińska Z.
1978 Changes in rural landscape of Poland till 1200 in the light of archaeological research, „Geographia Polonica”, t. 38, s. 81–82.
Gąsiorowski A.
2015 *Itinerarium króla Władysława Jagiełły 1386–1434*, Warszawa.
Gil A.
1999 *Prawosławna eparchia chełmska do 1956 roku*, Lublin–Chełm.
Gurba J.
1991 Okolice Włodawy w prahistorii i w średniowieczu, [w:] Olszewski E., Szczygiel R. (red.), *Dzieje Włodawy*, Lublin–Włodawa, s. 13–18.
Jakimowicz T.
1979 *Dwór murowany w Polsce w XVI wieku (wieża–kamienica–kasztel)* (= Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Wydział Nauk o Sztuce, Prace Komisji Historii Sztuki, t. 11), Warszawa–Poznań.
Kajzer L.
1981 O wieży, kamienicy i kasztelu w XVI w., *KHKM*, R. 28, s. 231–246.
Kania O.
2017 Miasto biskupów krakowskich. Zachowane ślady historii Sławkowa, „Topiarius. Studia krajobrazowe”, nr 4, s. 3–16.
Kiryk F.
1972 Z badań nad urbanizacją Lubelszczyzny w dobie jagiellońskiej, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie, Prace Historyczne”, t. 6, s. 93–165.
Kubera M., Marczak R.
2012 *Wyniki badań archeologicznych związanych z budową sieci kanalizacji sanitarnej w Kamionce, gm. loco (ul. Kościelna*

- Grobelna, Szkolna, Niska, Michowska, Rynek, 600-Lecia, Warszawska, Leśna, Słoneczna). *Stanowisko archeologiczne nr 124 AZP 73–80/31*, Lubartów (dokumentacja w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie).
- Kuharenko Ů.V.
1961 *Srednekovye pamâtniki Poles'â*, Moskwa.
- Kuraś S.
1983 Słownik historyczno-geograficzny województwa lubelskiego w średniowieczu, [w:] Mencil T. (red.), *Dzieje Lubelszczyzny*, t. 3, Warszawa, s. 40, 94.
- Maruszczak H.
1951 Stan i zmiany leśności województwa lubelskiego w latach 1830–1930, „*Annales UMCS*”, Sectio B, vol. 5, s. 109–178.
- Mazurik Ů., Ostap'uk O.
1998 Cinkalovs'kij pro lokalizaciŮ litopisnogo Ugrov's'ka (do 790-riččâ Ugrov's'ka), [w:] *Minuleisučasne VolinŮ: Oleksandr Cinkalovs'kij Ů kraj. Mareriali IX naukovoistoriko-kraeznavčoi miŮnarodnoi konferenciji 20–23 sičnâ 1998 r.*, Luck, s. 52–53.
- Mazurik J., Ostapiuk O.
2003 Archeologiczne badania latopisowego Uhrowieska na Wołyniu, „*Zamojsko-Wołyńskie Zeszyty Muzealne*”, s. 45–60.
- Mazurik J., Panyszko S., Ostapiuk O.
1998 Badania archeologiczne latopisowego Uhrowieska, APŚ, t. 3, s. 174–182.
- Nieścioruk K.
2012 Dawne plany jako materiały źródłowe do badań nad przeszłością miast, *Spr. Arch.*, t. 64, s. 201–209.
- Paniško S.
1997 Do problemi lokalizacji davnorus'kogo Ugrov's'ka, „*KiŮvs'ka Starovina*”, nr 5 (317), s. 168–177.
- 2003 Ugrov's'ke knâzivstvo Danila Romanoviča, [w:] Paniško S. (red.), *Korol' Danilo Romanovič Ů Ůogo mŮsce v ukrain's'kij istorii*, L'viv, s. 58–65.
- PłoŮanskij V.
1899–1901 *ProŮloe Holmskoj Rusi po arhivnym dokumentam XV–XVIII vv. i drugim istočnikam*, t. 1–2, Vil'nŮs.
- Paszkiewicz H.
2002 *Polityka ruska Kazimierza Wielkiego*, Warszawa.
- Poppe A.
1958 Gród Wołyń. Z zagadnień osadnictwa wczesnośredniowiecznego na pograniczu polsko-ruskim, „*Studia wczesnośredniowieczne*”, t. 4, s. 227–300.
- Rolska-Boruch I.
1999 *Siedziby szlacheckie i magnackie na ziemiach zwanych Lubelszczyznâ. 1500–1700*, Lublin.
- 2003 *Domy Pańskie na Lubelszczyźnie od pŮźnego gotyku do wczesnego baroku*, Lublin.
- Rozwałka A.
2010 Głos do dyskusji o lokalizacji średniowiecznego Uhruska, „*NaukovŮ Studii*”, t. 3, L'viv–Vinniki, s. 100–117.
- 2014 Zaginiona ojczyzna. Zapomniane, nieistniejące lub nieznanne dwory i zamki historycznego województwa lubelskiego z okresu staropolskiego (XV–XVIII w.). Wybrane przykłady, [w:] Gancarski J. (red.), *Zamki w Karpatach*, Krosno, s. 295–317.
- Rozwałka A., Niedźwiadek R., Stasiak M.
2006 *Lublin wczesnośredniowieczny. Studium rozwoju przestrzennego*, Warszawa.
- Ruszkowska U.
1994 Badania na stanowisku 11/12 i 13 w Uhrusku, gm. Wola Uhruska, „*Informator o badaniach w województwie chełmskim w 1987–1988 roku*”, t. 3, s. 45–49.
- Sulimirski F., Chlebowski B., Walewski W.
1880–1904 *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajŮw słowiańskich*, t. 1, Warszawa.
- Szczygieł R.
1974 Pierwszy okres urbanizacji województwa lubelskiego, *RLubelski*, t. 17, s. 280–284.
- 1991 Włodawa w czasach przedrozbiorowych: zagadnienia gospodarczo-społeczne, [w:] Olszewski E., Szczygieł R. (red.), *Dzieje Włodawy*, Włodawa, s. 19–56.
- Szymański J.
2005 *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa.
- Szyszkowska E., Kalinowska M. (wyd.)
2011 *Słownik terminŮw artystycznych i architektonicznych*, Warszawa.
- Szwajgier W., Kovalchuk I., Michalczyk Z., Turczyński M.
2002 Fizjograficzna charakterystyka doliny Bugu i jego dorzecza, [w:] Dombrowski A., Głowacki Z., Jakubowski W., Kovalchuk I., Michalczuk Z., Nikifor M., Szwajgier W., Wojciechowski K.H. (red.), *Korytarz ekologiczny doliny Bugu. Stan – ZagroŮenia – Ochrona*, Warszawa, s. 13–28.
- Tihomirov M.
1952 Spisok russkikh gorodov dal'nih i bliŮznych, „*Istoričeskie Zapiski*”, t. 40, s. 214–259.
- Wernerowa W.
2003 Ocena „Ankiet parafialnych” jako źródła wiedzy Karola Perthéesa o fizjografii Rzeczypospolitej przedrozbiorowej, [w:] Pawłowski J. (red.), *Karol Perthées (1739–1815) fizjograf pierwszej Rzeczypospolitej. Źycie oraz kartograficzna i entomologiczna działalność*, Warszawa, s. 165–192.
- Wolski J.
2002 Wykorzystanie austriackich map katastralnych w badaniach krajobrazowych, [w:] Górka Z., Jelonek A. (red.), *Geograficzne uwarunkowania rozwoju Małopolski*, KrakŮw, s. 263–268.
- Wrzeszcz M.
2006 Luboml, [w:] Ziemann E. (red.), *Encyklopedia katolicka*, t. 11, Lublin, s. 74–75.

Verlorene Landschaft. Die Rolle alter Kartografie in der archäologischen Erforschung vergangener Kulturlandschaften. Ausgewählte Beispiele aus der täglichen Praxis

Zusammenfassung

Der Artikel präsentiert die Rolle kartografischer Materialien in der Erkundung und archäologischer Erforschung historischer Objekte der Kulturlandschaften am Beispiel einiger Fundstellen (Gutshäuser in Brzostówka und Kolonia Gołąb, die Burg in Kamionka, der Gutshof in Uhrusk) aus dem heutigen Gebiet Ziemia Lubelska (deutsch: Lubliner Land). Nordöstlich vom Lubliner Land – im Dorf Władczyce bei Brześć am Bug haben wir eine Besonderheit. Zu den Zeiten des polnischen Königs Jagiełło war der Ort in den Grenzen des polnisch-litauischen Staates Rzeczpospolita Obojga Narodów (deutsch: Polnisch-litauische Adelsrepublik) und heute befindet er sich außerhalb polnischer Grenzen. Dort sollte eine gefälschte Gründungsurkunde entstanden sein, welche die Gründung der Stadt Luboml vom König Jagiełło dokumentiert. Wir haben die Siedlung gefunden, ob aber dort der König verweilte und die behandelte Urkunde ergaben ließ, ist ungewiss. Diese Frage richten wir an die Historiker-Mediävisten.

Die in den 70er Jahren des 20. Jhs. im Rahmen des Projekts Archäologische Aufnahme Polens durchgeführten archäologischen Geländebegehungen werden heute mittels neuer zerstörungsfreier Methoden, vor allem der LiDAR-Methode fortgesetzt. Trotz des Einsatzes moderner Methoden bleibt aber die Bedeutung der historischen Kartografie für diese Forschungen groß. Sie kann nicht nur bei der Entdeckung der Relikte behilflich sein, sondern auch bei der Lokalisierung nicht mehr bestehender archäologischer Befunde; (vor allem Burgwälle, Hügel, Kurgane, Straßen und sogar der verschwundenen Dörfer und Städte), wie auch bei der Verifizierung, der mittels zerstörungsfreier Forschungen entdeckten Objekte. Die historische Kartografie zeigt oft diese Befunde, die während der zerstörungsfreien Methoden erfasst wurden, es gibt aber auch Situationen, dass sie ebenfalls Elemente der Kulturlandschaft präsentiert, die oft mit anderen Methoden nicht registrierbar sind, z. B. Gutshofparks, Baumalleen entlang der Straßen, Aufteilung der Fluren, Reste der Landgüter.